

A szovjet–kelet-európai viszony átalakulása a korai Hruscsov korszakban

Békés Csaba,* Kalmár Melinda**

Abstract **The Transformation of the Soviet-East-European Relationship in the Early Khrushchev Era.** This article first revisits the relations between Moscow and its East Central European allies in the period following Stalin’s death. The authors argue that after 1953 the multilateralization of this relationship gave rise to the gradual emancipation of these countries vis-a-vis the West, the Third World states and the Soviet Union itself. In the second part of the article the authors analyze the importance of the first Soviet Bloc summit meeting following the Hungarian Revolution in 1956 which took place in Budapest in early January, 1957. The authors argue that the meeting represents the genesis of the Brezhnev doctrine as the participants jointly decided, for the first time in the history of the Eastern Bloc, on two fundamental issues concerning Hungarian internal political developments: they rejected the plan to introduce a pseudo multiparty system and decided on launching a court procedure against the Imre Nagy group, eventually resulting in the execution of the former prime minister and his associates.

Keywords Soviet Bloc, Warsaw Pact, emancipation, Khrushchev, Kádár, the 1956 Hungarian revolution

A szovjet külpolitika aktivizálódása

Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála után az új szovjet vezetés a birodalom külső, belső és kvázi-szövetségi viszonyaiban is érzékelhető változásokat hajtott végre, s ezek a módosítások egymással több ponton szükségszerűen összekapcsolódtak.

A külpolitikában a második világháború utáni sztálini korszakhoz képest a hruscsovit lényegesen aktívabb, sokkal kevésbé befelé forduló külpolitika jellemezte. Egyfelől a negyvenes évek végétől a Szovjetunió – melynek gazdasága még ki sem hever-

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézete
Email: bekes.csaba@tk.mta.hu

** Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Jelenkortörténeti Tanszék
Email: kalmar.melinda@t-online.hu

te a második világháború okozta csapást – hatalmas összegeket költött arra, hogy a hidegháború kialakulása után megindult fegyverkezési versenyben lépést tartson az Egyesült Államokkal. Másfelől az új szovjet vezetés, különösen Malenkov miniszterelnöksége idején (1953. március–1955. február) a belső társadalmi feszültség csökkentése érdekében valamelyest visszafogta a nehézipari, különösen a hadiipari termelést, hogy egészségesebb gazdasági struktúrát tudjon kialakítani. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy a kelet–nyugati viszonyban mindkét oldalon a fegyverkezési verseny ütemének csökkentéséhez vezető enyhülés következzen be. Míg korábban a szovjet vezetés propagandája a közeli konfrontáció rémét vetítette előre, 1953-tól a korábnál lényegesen rugalmasabb, racionálisabb külpolitikát folytatott; újra hajlandó volt tárgyalni a nyugati nagyhatalmakkal, s bizonyos kereteken belül készen állt kompromisszumokra is.

Nemcsak a Szovjetunió és az Egyesült Államok között következett be kifejezett közeledés, a moszkvai vezetés erőteljesen törekedett arra is, hogy jó kapcsolatokat alakítson ki Angliával és Franciaországgal, valamint általában a nyugat- és észak-európai országokkal. Ez a megváltozott szovjet magatartás tette lehetővé végül a koreai háború lezárását, és nagymértékben hozzájárult ahhoz is, hogy az ötvenes évek közepére a kelet–nyugati viszonyban jelentősen csökkenjen a feszültség: joggal nevezhetjük ezeket az éveket a *détente* első korszakának.¹

A szovjet stratégiai gondolkodásban az enyhülést azonban kiegészítette két másik hangsúlyos, ám nem kizárólag a kooperálást szem előtt tartó külpolitikai elem: a *koegzisztencia*, illetve egy következetes Európa-politika és ennek keretben többek közt az *európai biztonsági folyamatok* offenzív szorgalmazása. Bár ezeket rendszerint békés, békülékeny stratégiaként szokás értelmezni, valójában szovjet oldalról mindkettő rendkívül dinamikus stratégiát jelentett, mindkettőre javaslatot tettek már az ötvenes évek közepén, mindkettőt deklarálta az SZKP 20. kongresszusa 1956 februárjában, és mindkettő jelentős mértékben átalakította a szovjet-kelet-európai belső térségi viszonyt is.²

A korszakra jellemző összetett Európa-politikát egyfelől a határozott kooperálási hajlandóság jellemezte, másfelől a szembenállás, illetve a befolyásszerzés új formáinak a bevezetése.

A nyugati világgal való viszony elsődleges alapja az időközben kialakult viszonylagos erőegyensúly volt, illetve továbbra is az 1945 után létrejött európai status quo kölcsönös elismerése; csakhogy ez az enyhültebb légkörben új értelmezést kapott. A moszkvai vezetés tárgyalási hajlandóságát egyértelműen növelte, hogy bár a hidrogénbomba közel egyidejű előállításával a szovjet hadiipari fejlesztések utolérték az amerikaiakat³, a két szuperhatalom eltérő geopolitikai adottságai következtében a Szovjetunió továbbra is sebezhetőbb volt: a szovjetek az interkontinentális ballisztikus

¹ Az ötvenes évek szovjet külpolitikájáról lásd: Zubok, Vladislav – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge, Ma., Harvard University Press, 1996; Vladimir Zubok: *A failed empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2007; Vojtech Mastny: *Soviet foreign policy, 1953–1962*. In: Melvyn Leffler–Odd Arne Westad (Eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1*. Cambridge University Press. 2010. 312–333.

² Az offenzív koegzisztencia és Európa-politika értelmezéséről: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, 2014, Osiris Kiadó, 81–89.

³ Az USA 1952-ben, a Szovjetunió 1953-ban tesztelte az első hidrogénbombáját.

rákéták ötvenes évek végi kifejlesztéséig nem voltak képesek elérni az amerikai kontinenst. A békülékeny politikának ugyanakkor volt egy ennél lényegesen konkrétabb motivációja is: a tárgyalások újrafelvételétől a szovjetek azt remélték, hogy sikerül megosztani a nyugati szövetséget, s ezáltal meg tudják akadályozni Nyugat-Németország újrafelfegyverzését. A nyugati hatalmakkal folytatott tárgyalásokon azonban egyértelműen jelezték kompromisszumkészségük határait is; azaz hamar nyilvánvalóvá vált, hogy csupán azokról a nemzetközi kérdésekről hajlandók tárgyalni, amelyekről a szövetséges nagyhatalmak között a második világháború idején vagy azt követően nem született megegyezés. Európában ekkor mindenekelőtt a német kérdés, valamint Ausztria státusa számított ilyennek. Németország egységének helyreállításában a szovjet és a nyugati álláspont kibékíthetatlensége miatt végül nem jött létre megállapodás, s a kérdés az NSZK-nak a NATO-ba való belépésével hosszú időre lekerült a napirendről. Ausztria helyzetének sikeres rendezése azonban azt bizonyította, hogy a szovjet vezetés kölcsönös engedmények árán kész üzletet kötni a Nyugattal. A Szovjetunió hajlandó volt hozzájárulni Ausztria függetlenségének helyreállításához, a nyugati nagyhatalmakkal együtt kivonta csapatait az országból; cserébe viszont az örökös osztrák semlegesség formájában biztosítékot kért és kapott arra, hogy az ország nem lesz tagja a NATO-nak.⁴ Ráadásként azt is elérte, hogy felvegyék azokat a kelet-közép-európai országokat az ENSZ-be (Albániát, Bulgáriát, Magyarországot és Romániát), melyek addig még nem voltak tagjai a világszervezetnek. A csatlós országok státusának kérdését ugyanis a szovjetek egy pillanatig sem tekintették vitapontnak; ellenkezőleg, mivel az osztrák államszerződés 1955. májusi aláírásával megszűnt a jogalap a szovjet csapatok magyarországi és romániai tartózkodására, ezt az alkalmat használták fel arra, hogy a birodalom egységének további erősítése érdekében egy nappal az aláírás előtt létrehozzák a kommunista blokk katonai szövetségét, a Varsói Szerződést.⁵

A semlegesítés stratégiája

Moszkva nemcsak Ausztria esetében tartotta hatékony megoldásnak a semlegesség státuszát. A világpolitikai konstellációt felmérve a szovjet vezetés a hangsúlyt egyre inkább a külvilág semlegesítésére helyezte és nem a konfliktusokra. A semlegesítés mint politikai-stratégiai eszköz már korábban is a szovjet virtuális terjeszkedés része volt, de ennek a háború utáni elképzelésekben kiemelten fontos, offenzív szerepet szántak a potenciális befolyási övezetek kiterjesztésében.⁶ A szovjetek ugyanis az erősödő amerikai–német befolyás árnyékában sem akartak lemondani az Eurázsia-koncepcióról, vagyis az Atlanti-óceánig nyújtott kvázi-semleges övezetről, ami utat nyithat a további

⁴ Az osztrák államszerződés történetéről lásd Gunter Bischoff: *Austria in the first Cold War. The leverage of the weak 1945–1955*, London, MacMillan, 1999. Az osztrák semlegességről lásd legújabban: Peter Ruggenthaler: On the significance of Austrian neutrality for Soviet foreign policy under Nikita Khrushchev In: Bischof, Günter, Stefan Karner, and Barbara Stelzl-Marx, *The Vienna Summit and its importance in international history*, Lanham, Lexington Books, 2014. Chapter 15.

⁵ Az osztrák államszerződést 1955. május 15-én, a Varsói Szerződést pedig 1955. május 14-én írták alá.

⁶ A semlegesítés kiterjesztett értelmezéséről: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*. 82–84.

befolyás előtt.⁷ A semlegesség kategóriáját az ötvenes évek közepén is igen kiterjedt értelemben használták, rugalmas politikai eszközként kezelték, nem egyszer finlandizáló típusú szövetségi viszonyban reménykedve, ahogy Ausztria esetében is.⁸ A 20. kongresszustól vált ez a taktika valódi offenzív politikai stratégiává: Nyugat-Európát és Ausztriát, illetve Jugoszláviát vette elsősorban célba, de kalkulált az ázsiai régióval is. Az 1947-es zsdanovi „két tábor” elméletet ezért lecserélte egy lényegesen megengedőbb tételre, mely szerint a világ alapvetően „két övezetre” osztható. Az egyik az Egyesült Államok vezetése alatt az imperialisták táborá; idetartoznak a NATO-on kívüli szövetségesek is, beleértve valamennyi kontinenst. A másik, az ún. „békeövezet”, melyhez a „szocialistákon” kívül csatlakozik a világ valamennyi antiimperialista politikát folytató országa, köztük a gyarmati sorból felszabadultak, az el nem kötelezett afrikaiak és ázsiaiak, sőt, a semleges államok legnagyobb része, így Finnország, Ausztria és Svédország is. A szovjet vezetés azt remélte, hogy kedvező belső politikai fejlődés révén esetleg Japánban is semlegességi tendenciák juthatnak érvényre, ami esetleg – komoly stratégiai nyereségként – előmozdíthatja kiválását az amerikai érdekszférából.⁹ Mindez lényegében azt jelentette, hogy Moszkva a nemzetközi szövetségi politikára is nyilvánvalóan kiterjesztette az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elvet, melynek fő stratégiai célja volt, hogy Euráziát jelentős szárazföldi hatalommá, galaktikus központtá formálja.¹⁰

Az Eurázsia-terv a hruscsovi korszak meghatározó motívuma lett, mely összetett, egymásra kölcsönösen ható politikai szándékokat hordozott, és hosszú távon meghatározó jelentőségű döntéseket indukált.¹¹ Ennek a komplex stratégiának a szelleme később is alapvetően kijelölte a szovjet külpolitikai, gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai trendeket, és átalakította a belső szövetségi viszonyokat is. Az alakuló konstellációt ugyanis ez a vezetés úgy értékelte, hogy a nyugati nyitás nélkül nincs eurázsiai kapcsolat, csak a szovjet és a keleti szövetségi viszonyrendszer, ami viszont már nem volt eléggé biztonságos.

Az európai kapcsolatok erősítése egyértelmű következményekkel járt: strukturális alkalmazkodást feltételezett a belső és a külső viszonyokban egyaránt. Az igazodás az általános globalizációs versenytrendekhez azt is jelentette, hogy miközben Hruscsov szorgosan építette új kapcsolatait a Nyugattal, Európa keleti felében hozzálátott

⁷A geopolitikai teóriák hangsúlyozzák, hogy a nagy vizek közti szárazföldek és főként a peremterületek fölötti befolyás a terjeszkedő birodalmak/nagyhatalmak mindenkor kiemelt expanzív stratégiai vágyainak egyike. Jellegzetes példája az „óceántól óceánig” elvet meghirdető amerikai Manifest Destiny, melyre látványosan gyorsan reagált az európai Kommunista kiáltvány. A kettő közti összefügghetőségre utal például: Fischer Ferenc: A kétpólusú világ. A Kelet–Nyugat, 1945–1989. Tankönyv és atlasz. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005, 61.

⁸Lásd a szovjet külügyminisztérium 1956. január 4-i memorandumát a szovjet külpolitika globális céljairól. Közli: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. (szerk.) *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok*. 1. köt., Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1995, 33–40.

⁹Békés Csaba: Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. (Szerk.) Békés Csaba, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007, 11, 17.

¹⁰A galaktikus metafora történettudományi használatára lásd: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*.

¹¹A szűkebb-tágabb Eurázsia-koncepciók erős történeti folytonosságára az orosz-szovjet gondolkodásban lásd: Ljubov Siselina – Gazdag Ferenc (szerk.) *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2004.

saját újfajta integrációs kereteinek a megteremtéséhez: formálta a versenytársakéval párhuzamos-kompatibilis intézményeket és programokat. Semlegesítő Eurázsia-politikájának egyik integrációs következménye volt, hogy a kontinens – egyelőre még külön-külön szerveződő – két fele lassanként elkezdett egymáshoz közeledni. Ennek visszahatásaként a szovjet érdekszférába tartozó régió létformáját innentől fogva már nem csak az amerikai, de az európai integrációs tendencia is jelentős mértékben befolyásolta.

Koegzisztencia a belső szövetségi körben

A hrucsovi semlegesítő *lépésváltás* jelentősen újraértelmezte a belső szövetségesség fogalmát és vele a szovjetizálás koncepcióját is. Az új szovjet vezetés egyik fontos külpolitikai célkitűzése volt a szocialista tábor 1948-ban megbomlott egységének helyreállítása is.

Ennek látványos elemeként 1955-ben békülést kezdeményezett Jugoszláviával. Az elsődleges célt most is a praktikus megfontolások jelölték ki: a különösen fontos földközi-tengeri térség elérhető pontjának „leszereléséhez” akarta megnyerni a jelentős katonai erővel és élénkülő amerikai támogatással rendelkező volt szövetséges balkáni kisállam jóindulatát.¹² Tito kiengesztelésére ezért 1955 májusában Hruscsov és Bulganyin Belgrádba látogatott, ahol a két ország viszonyának megromlásáért a korábbi szovjet politikát tették felelőssé (igaz, egyelőre csupán az időközben kivégzett Berija személyes szerepét emlegetve). 1955–56 folyamán a szovjetek további pozitív gesztusokat tettek a két állam közötti barátság újjáélesztésére, nyilvánosan elfogadták például a jugoszláv tételt, hogy a szocializmus építése a szovjet modellen kívül más módon is elképzelhető. Ezt ugyan a szovjet vezetők továbbra sem gondolták egészen komolyan, mivel alapvetően csak katonai tömbökben tudtak gondolkodni, politikájuk elsődleges célja ezért az volt, hogy Jugoszláviát fokozatosan, békés úton, ha kell, engedmények árán újra és teljesen integrálják a szocialista táborba, beleértve a Varsói Szerződésbe való belépést is.¹³ A kelet-közép-európai vezetőkkel folytatott 1954–1955-ös tárgyalásokkal együttesen azonban a jugoszláv-politika egyéb megfontolásokra is utalt: széles körben láthatóvá tette azt az elmozdulást, amely növekvő toleranciát ígért a sajátos szovjet utaknak.

¹² Az SZKP KB 1955. júliusi ülésének jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy a szovjetek a Földközi-tenger jelentőségének növekedésével az USA aktivizálódására számítottak, s félmérték, hogy Jugoszlávia harminc-negyven hadosztályt tudna felvonultatni a Szovjetunió ellen. A fő cél tehát a blokk kapcsolatainak szorosabbra fonása volt, s emellett Jugoszlávia nyugati kötődéseinek fellazítása, az ország leválasztása a két NATO-tagállammal, Görögországgal és Törökországgal 1953-ban megkötött Balkán Paktumról. Hruscsov megfogalmazásában: „Minden erőfeszítést meg kell tennünk, hogy legalábbis semlegesítsük ezeket az erőket, ha már nem tudjuk őket aktivizálni a saját oldalunkon. Ez a mi feladatunk.” A jegyzőkönyv csatolva az MDP KV 1955. július plénumának jegyzőkönyveihez. Magyar Nemzeti Levéltár–Országos Levéltára, (MNL–OL), M-KS-276. f. 62/67. ö. e.

¹³ Csak 1958 tavaszára vált teljesen nyilvánvalóvá, hogy a jugoszlávok erre egyáltalán nem hajlandók, sőt egyre intenzívebb szerepet kívánnak játszani az el nem kötelezett államok mozgalmában, így végül a két ország kapcsolata ismét elhidegült.

A Kreml és a szovjet blokk országok viszonyának átértelmezése

A szovjet politika egyik alappillére, miszerint a második világháború után Moszkva érdekszférájába került országoknak a szovjet birodalomhoz kell tartozniuk, Sztálin halála után is változatlan maradt. A Kreml régi-új vezetői ugyanakkor a politikai stabilitás fenntartása érdekében a „normális”, mindennapi, üzemszerű működésben készek voltak egy rugalmasabb, megbízhatóbb, mindkét fél számára kiszámíthatóbb kooperációs modellt kidolgozni és alkalmazni. Míg korábban Moszkva és a csatlós államok viszonyát többnyire Sztálin és az egyes kelet-közép-európai pártok első számú vezetői, vagyis a helyi kis sztálinok közvetlen kontaktusa jellemezte, most a szovjet kollektív vezetés minden országban a helyi kollektív vezetést igyekezett megerősíteni, és a kapcsolatokat azon keresztül intézni. A másik új vonás az volt, hogy a korábbi, alkalmi jellegű egyeztetés, instruálás esetlegessége helyett a rendszeres, legfelső szintű, kétoldalú és multilaterális konzultációk útján remélték elérni a hatékonyabb együttműködést.¹⁴

A Hruscsov és vezetőitársai már 1953 júniusában határozottan kifejtették a Moszkvába rendelt magyar vezetőknek is, hogy kapcsolataikat a szövetségesekkel új alapokra akarják helyezni. Berija szerint ez a kapcsolat korábban nem volt megfelelő, és negatív következményekhez vezetett, a jövőben egy új típusú, komolyabb és felelősségteljesebb kapcsolatrendszer fog kialakulni. Malenkov határozottan kijelentette, hogy ez teljesen különbözik majd a múltban kialakult gyakorlattól. Berija azt is közölte: Moszkva minderről hamarosan tájékoztatja a szövetségeseket,¹⁵ amivel arra utalhatott, hogy egy a szovjet–kelet-közép-európai kapcsolatok rendezését célzó dokumentum már ekkor készülében volt. Bár ilyen nyilatkozat kiadására egészen 1956. október 30-ig nem került sor, a kapcsolatrendszer 1953–1956 között jelentős változáson ment át.¹⁶ Erre utalnak az 1953–1955 közötti szovjet–magyar konzultációk is, melyekre a moszkvai vezetés olykor nagyobb delegációkat hívott, szorgalmazva gazdaságpolitikusok, illetve szakemberek részvételét is.

A függőségi viszony egészében egyelőre nem következett be lényeges változás, csupán a kapcsolat szabályozásáról, racionalizálásáról és hatékonyabbá tételéről volt szó. Ha a szovjet vezetők úgy érezték, csak a durva beavatkozás segítségével érik el céljukat, a kétoldalú tárgyalásokon továbbra is ellentmondást nem tűrően utasították rendre az egyes országok vezetőit, a stílus tekintetében néha még Sztálinon is túltéve. 1955 januárjában, amikor a magyar vezetőket ismét Moszkvába rendelték konzultációra, Hruscsov gyakorlatilag kivégzéssel fenyegette meg Nagy Imrét: Zinovjevnek és Rikovnak is „voltak érdemeik, talán nem is kevesebb, mint magának, mégis keményen

¹⁴ Csaba Békés: East Central Europe, 1953–1956. In: Melvyn Leffler–Odd Arne Westad (Eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1.* Cambridge University Press. 2010, 334–352.

¹⁵ T. Varga György (közread.) Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. *Múltunk.* 37. 1992. 2–3. sz. 234–269.

¹⁶ A szovjet–kelet-európai viszony átalakulásáról részletesen lásd: Mark Kramer, ‘The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making’, *Journal of Cold War Studies*, Part 1, 1:1 (Winter, 1999), 3–55.; Mark Kramer, ‘The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making’, *Journal of Cold War Studies*, Part 2, 1:2 (Spring 1999), 3–38. Mark Kramer, ‘The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making’, *Journal of Cold War Studies*, Part 3, 1:3 (Fall 1999), 3–66.

felléptünk ellenük, amikor ártalmára voltak a pártnak”¹⁷ – fogalmazta meg profetikusan bizonyult figyelmeztetését az SZKP első titkára. Rendkívüli helyzetekben szintén nem haboztak a szovjet birodalmi érdekeket hagyományos birodalmi módon megvédeni, a legdrasztikusabb eszközök bevetésétől sem riadtak vissza: 1956 októberében Lengyelországban katonai beavatkozással fenyegették a helyi vezetést, november elején pedig szovjet katonai intervenció vetett véget a magyar forradalomnak. Kevésbé feszült viszonyok között azonban a moszkvai vezetők az általános rekonstrukciós politika jegyében kifejezetten törekedtek rá, hogy a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát rugalmasabbá és egyben szabályozottabbá tegyék.

Az 1954 tavaszán, a genfi négyhatalmi külügyminiszteri tárgyalások megindulásával egyidejűleg meghirdetett “aktív külpolitika” doktrínája már kifejezetten a szövetségesek *nemzetközi szalonképességének*, s azáltal az egész szovjet blokk manőverező képességének növelését célozta.

Moszkva ettől kezdve arra buzdította szövetségeseit, hogy a szovjet segítséggel elért, illetve elérendő megnövekedett nemzetközi tekintélyüket minél hatékonyabban használják ki a nemzetközi politikában a keleti tábor tekintélynek és befolyásának erősítése érdekében. Jelentős lépés volt efelé, hogy 1955 decemberében, az osztrák államszerződés ügyében kötött nagyhatalmi alku melléktermékeként a korábban említett négy szövetséges országot felvették az ENSZ tagjai közé, így az NDK kivételével a szovjet blokk európai államai mind elérték a nemzetközi szalonképesség szükséges minimumát.

Az új politika jegyében Moszkva 1954-től bilaterális alapon már intenzíven és részletesen tájékoztatta szövetségeseit a nemzetközi politika egyes kérdéseiben elfoglalt szovjet álláspontokról, gyakran a kelet–nyugati viszonyban tervezett szovjet lépésekről is. Az intenzív koordináció igénye radikális változást hozott a *multilaterális csúcstalálkozók* gyakorlatában is: 1954 novemberre és 1957 januárja között eltelt mintegy két évben hét csúcstalálkozóra került sor, míg korábban, a sztálini korszakban, az 1949. novemberi utolsó Kominform-ülés és 1953 márciusa közt mindössze egy hasonló lóról tudunk.¹⁸

A szovjet blokk új típusú katonai, politikai és gazdasági integrációjának gyorsított ütemű megvalósítását szolgálta a KGST reformjának kezdeményezése is 1954 tavaszán, s mindenekelőtt a keleti blokk katonai-politikai szervezetének, a Varsói Szerződésnek, a megalapítása 1955 májusában. A VSZ-t annak idején sokan olyan eszköznek tekintették, melynek fő célja a szovjet blokk szorosabb egységének kialakítása, s egyben a szovjet dominancia erősítése. A katonai-politikai szövetség azonban fokozatosan maga is egyre inkább katalizátorszerepet töltött be az új típusú szovjet–keletközép-európai viszony alakulásában. A formai paritás megteremtése érdekében ugyanis kezdettől a NATO szervezeti kereteit vették alapul,¹⁹ *formailag* így jelenhetett meg a szövetség mint szuverén és egyenrangú államok önkéntes együttműködésén

¹⁷ Rainer M. János–Urbán Károly. (közread. és bev.) “Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben, *Múltunk*. 37. 1992. 124–148.

¹⁸ Moszkva európai szövetségeseikkel fenntartott kapcsolatairól részletesebben lásd Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Második, bővített, átdolgozott kiadás. 1956-os Intézet, Budapest, 2006, 41–55.

¹⁹ Vojtech Mastny: *Learning from the Enemy – NATO as a Model for the Warsaw Pact*. In: *A History of NATO – The First Fifty Years, Volume 2*, Gustav Schmidt (ed.), London: Palgrave, 2001, 157–178.

alapuló szervezet.²⁰ A multilaterális jellegű rendszeres katonai-politikai koordináció intézményesítése önmagában is minőségi változást jelentett a korábbi állapothoz képest. Addig rendszerint csak kétoldalú konzultációk folytak, szinte mindig szovjet kezdeményezésre, a többoldalú megbeszélésekre, illetve kommunista csúcstalálkozókra is kizárólag Moszkva döntése alapján kerülhetett sor. A Varsói Szerződés megalakítása tehát sajátos módon együtt járt a Nyugaton addig csak „csatlós államoknak” nevezett európai szövetségesek nemzetközi tekintélyének növekedésével, ami pedig egy korlátozott értelmű emancipációs folyamat kezdetét jelentette mind a Szovjetunióval, mind pedig a nyugati, illetve harmadik világbeli országokkal való viszonyukban.²¹

1956-os fordulatok

Ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott az 1956-os évnek. Valójában ekkor alapozták meg a szovjet blokk országainak hosszú távú együttműködését. A Varsói Szerződést ugyan már 1955 májusában megalakították, a VSZ szervezetének valódi létrehozása azonban csak a Politikai Tanácskozó Testület 1956. januári prágai ülésén történt meg. Ugyanebben a hónapban, 1956. január elején, nem sokkal az SZKP XX. kongresszusa előtt csúcstalálkozót tartottak Moszkvában az európai szocialista országok vezetői részére.²² A „béketábor” létrejötté óta ez volt az első „globális” jellegű értekezlet, ahol komoly előkészületek után a résztvevők alapos eligazítást kaptak nem csak az egész szovjet blokkot érintő aktuális gazdasági, külpolitikai és katonai kérdésekről, hanem ahol a szovjet vezetők a jövő perspektíváit, illetve a kívánatos fejlődés irányait is részletesen ismertették. Ezen a tanácskozáson Hruscsov minden korábbinál világosabban fogalmazta meg a szovjet vezetés által szorgalmazott „aktív külpolitika” mibenlétét és jelentőségét.

„A szocialista tábor minden országának aktívabbá kell tenni külpolitikai erőfeszítéseit, erősíteni kell külpolitikai kapcsolatait. Ezen a téren lehetőségeinket nem eléggé használjuk fel. A helyzet általában az, hogy a Szovjetunió lép fel mint táborunk ereje és a népi demokratikus országok őt támogatják. Igaz az, hogy a Szovjetunió a mi táborunk nagy ereje, de ha rugalmasabban szervezzük munkánkat, nem a Szovjetunióknak kellene mindig elsőnek fellépnie, hanem egyes esetekben egyik, vagy másik népi demokratikus ország léphetne fel, és a Szovjetunió támogatná őt. Vannak kérdések, amelyekben jobban fel tudnak lépni a népi demokráciák. Ez kihúzná a talajt ellenfeleinknek az alól az állítása alól, hogy a népi demokratikus államoknak nincsen függetlenségük, mert mindig egy

²⁰ A Varsói Szerződés megalakulásáról és szerepéről lásd U.o.; Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967 In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról. Szerk. Rainer M. János, Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 9–54.; Malcolm Byrne – Vojtech Mastny (eds.) *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest–New York, Central European University Press, 2005. Történetéről általában lásd még a PHP honlapját: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

²¹ A kelet-közép-európai államok Varsói Szerződésben játszott szerepéről lásd Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Az új típusú integráció strukturális szintjeiről és perspektíváiról: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*. 169–182.

²² A tanácskozáson, akár csak a VSZ alakuló ülésén a kínai vezetés is képviseltette magát megfigyelőként. MNL-OL, M-KS-276-62/84. ö.e.

véleményen vannak a Szovjetunióval, és csak őt támogatják. Természetesen valótlán a mi táborunk országai egységének ilyen értelmezést adni. A helyzet az, hogy a mi országaink azért egységesek, mert egységes elvi alapjuk van, mert azonos osztálypozíciókat védenek és következképp nincsenek olyan kérdések, amelyek közöttük ellentéteket kelthetnének. Helyes, hogy ez így van, és tragikus volna, ha ez másképp lenne. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tudjuk jobban felhasználni lehetőségeinket, hogy ne igyekezzünk okosabban felhasználni erőinket, hogy így jobban növeljük táborunk befolyását. Ezt minden országnak figyelembe kell vennie külpolitikai tevékenységében.”²³

Valódi függetlenséget jelentő *saját útról* tehát szó sem lehetett, viszont az „*aktív külpolitika*” doktrínájának keretében a kelet-közép európai államok – természetesen Moszkvával mindvégig szoros együttműködésben – felhatalmazást kaptak arra, hogy igyekezzenek önálló aktorként megjelenni a világpolitikában, s a nemzetközi szervezetekben tegyenek saját kezdeményezéseket, a nyugati országok valamint a harmadik világ országai felé. Mindennek az volt a célja, hogy a Szovjetunió az európai kommunista országokból a nemzetközi porondon szalonképes partnereket, „valódi” szövetségeseket csináljon, s ezáltal az enyhülési politika előmozdítása során a nyugati politikai-katonai szövetséggel, a NATO-val a keleti oldalon is egyre inkább egy működőképessé, és persze egységes *blokk* tudjon fellépni és párbeszédet folytatni.

Az 1956. januári moszkvai csúcstalálkozót júniusban egy újabb általános eligazítás követte a szovjet fővárosban, amelynek csak egyik fő napirendi pontja volt a Jugoszláviával való viszony trendezése. A tanácskozáson legalább ilyen fontos hangsúlyt kapott a gazdasági együttműködés, az ipari kooperáció kérdéseinek megvitatása, illetve az a szovjet szándék, hogy a szövetségesek számára világossá váljék: ilyenekről eddig is mindig szó volt, de mostantól fogva mindezt komolyan is kell venni. Nem lényegtelen mozzanat az sem, hogy ekkor, 1956 nyarán került sor a szocialista országok közös atomkutató központjának felállítására Dubnában.

Az 1956-os év nem csak *Moszkva és a szövetségesek* közötti viszonyban hozott jelentős változásokat, hanem ekkor kezdődött meg a *kelet-közép-európai országok egymás közötti* horizontális viszonyának átalakulása is, természetesen ismét csak a szovjet vezetés kezdeményezése nyomán. A Szovjetunió legfelső Tanácsa már 1955 februárjában felhívást adott ki, azt javasolva, hogy a békés egymás mellett élés előmozdítása érdekében az egyes államok parlamentjeinek küldöttségei látogassanak el egymás országaiba. Jó példát mutatva, először a szovjet blokk országai közötti cserélőtogatások kezdődtek meg, főleg az 1956-os év folyamán. Jelentősen megélnkültek a pártok és kormányok, valamint egyes kormányzati szervek közötti kapcsolatok is. Komolyabb bilaterális *gazdasági kapcsolatok* is ekkortól kezdtek kialakulni az egyes országok között: természetesen addig is létezett kereskedelem, most azonban megtörténtek az első lépések az ipari kooperáció kiépítése, a nyersanyagellátás koordinálása terén is.²⁴

Gazdasági téren a KGST 1956. májusi berlini ülése jelentett áttörést, ahol az ipari termelés hosszú távú szakosításának programjáról született döntés, és ekkor kezdődött

²³ Uo.

²⁴ Erről lásd bővebben Stefano Bottoni, Janek István, Tischler János, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Ruff Mihály és Vámos Péter tanulmányait In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* (Szerk.) Békés Csaba, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007.

meg a kelet-közép-európai országok második öt éves terveinek összehangolt tervezése is.²⁵

Az egyik leglátványosabb pozitív változás a blokk országok állampolgárainak utazási lehetőségeit érintette: szintén szovjet kezdeményezésre 1956 júniusában a bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar, román és szovjet kormány képviselői Szófiában egyezményt kötöttek az egymás országaiba vízum nélküli (személy igazolványhoz csatolt betétlappal) történő utazás bevezetéséről.²⁶ Ez hatalmas váltást jelentett volna, mivel addig vízummal is csak nehezen lehetett utazni a szovjet blokk „testvéri” országaiba, most viszont hirtelen (elvileg) olyan politikát vezettek be, melynek liberalizmusa túltett volna a korabeli nyugat-európai gyakorlaton. A vízum nélküli utazás valójában csak a hatvanas évek elejétől-közepétől vált általános gyakorlattá a blokkban, addig egyéni mintázatú bilaterális viszonyok alakultak ki. A szófiai szerződést aláíró államoknak ugyanis kétoldalú egyezményben kellett szabályozni az utazás könnyítésének feltételeit, így például Magyarországon a személyi igazolvánnyal történő utazás lehetségessé vált Lengyelországba és Romániába. Ha nem is ilyen mértékben, de jelentősen javultak az utazás feltételei Csehszlovákia viszonylatában is.²⁷ Ebben a politikailag rendkívül feszült évben különösen nagy volt a jelentősége annak, hogy 1956 augusztusától októberig nagyszámú romániai magyar látogathatott Magyarországra, akik innen a forradalom előtti erjedés tapasztalataival tértek haza, s októberben-novemberben közülük sokan vettek részt a különböző erdélyi megmozdulásokban.²⁸

Az új szövetségi politika óvatos deklarálása

Az 1956-os lengyel október, illetve a magyar forradalom és annak leverése jelentősen befolyásolta a Szovjetunió és a kelet-közép-európai kommunista országok viszonyának átalakulását, ám az átalakulási folyamat – amint erről korábban volt szó – jóval korábban kezdődött. Az új, a posztstálinista modellnek megfelelő szövetségi politika valójában már 1953 nyara óta formálódóban volt, melynek explicit alapelveit a szovjet kormány végül 1956. október 30-i nyilatkozatában tette közzé. A deklarációt – korábbi ismereteinktől eltérően – nem az októberi kelet-közép-európai válság kikényszerítette ki, ezért nem csupán a kedélyek lecsillapítását célzó improvizatív lépés volt. A dokumentum több hónapos előkészítő munka eredményeként jött létre,²⁹ és kezdettől a szövetségi kapcsolatokat volt hivatva új alapokra helyezni. 1956. október végén – az aktuális helyzetnek megfelelően – ezt csupán kiegészítették. A nyilatkozat valójában – bizonyos megszorításokkal – a posztstálinista szövetségi modell „alkotmányának” is tekinthető, mely nagy vonalakban kijelölte a szövetségesek mozgásterét, azokat a lehetőségeket és a korlátokat, melyek a nyolcvanas évek végéig meghatározóak maradtak.

²⁵ A KGST történetéről lásd legújabban: Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2016.

²⁶ Nagy Miklós (szerk.): *A magyar külpolitika, 1956–1989. Történeti kronológia.* Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1993, 12.

²⁷ Az 1956-os évben, még a forradalom előtt tervezett utazási könnyítésekről lásd még: Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története, 1945–1989.* Budapest, Tipico Design Kft, 2005, 26–27.

²⁸ Lásd: Stefano Bottoni: Románia, In: Békés Csaba (szerk.) *Evolúció és revolúció.*

²⁹ The 1956 Hungarian Revolution. A history in documents. Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer (eds.), CEU Press, Budapest–New York, 2002, 114.

A nyilatkozat ígéretet tett a szovjet tanácsadók visszahívására: a kézi vezérléshez szükséges helyszíni instruktorok intézményét 1956 után felváltotta a korszerűbb „táv-irányításos” rendszer, arra hivatkozva, hogy a konzultációra már rendelkezésre állnak hivatásos szervezetek. A politikai kapcsolatok megújítása terén nem kevesebbet deklarált, mint hogy „következétesen meg kell valósítani a népek egyenjogúságának lenni elvét”, tiszteletben kell tartani az egyes államok szuverenitását, és tekintetbe kell venni az egyes országok történelmi múltját és sajátosságait.³⁰ A tervezett reformok része volt ezért a gazdasági kapcsolatok rendezése. A korábbi, alig burkolt szovjet kizsákmányolás 1956 után mérséklődött, és többnyire átadta helyét a kölcsönös előnyök és hátrányok dialektikus rendszerének. Birodalmi nyelven mindez a kodifikálását jelentette egy távról sem egyenrangú, de a korábbinál lényegesen rugalmasabb viszonynak, ami a hatvanas évektől Moszkva és szövetségesei kapcsolatát végig jellemezte. A szovjet kormány tehát az 1956. októberi nyilatkozatban megerősítette korábban már jelzett szándékát: módosítani akarja a szövetségi elveket. A magyar forradalom drasztikus leverése ugyan egy időre eltakarta a hosszú távra tervezett trendeket, lényegében nem változtatott azon, hogy a kis európai államok mozgástere – részben történelmi determinációk nyomására, részben az új szovjet Európa-politika következményeként – bővült valamelyest. Az elkövetkező évtizedekben a térség relatív önállóságát jelezték az élénkülő gazdasági alternatívák, a nemzeti, illetve nemzetiségi kérdésekről szóló diskurzusok, a szuverenitás és a kulturális identitás engedélyezett újraértelmezésének hullámai is.

Már itt jelezniük kell azonban: *integrációs*³¹ *emancipációról* van szó valójában, azaz olyan táguló jogkörökről, amelyek ugyanakkor részei egy differenciáltabb, de átfogó integrációs modell kialakulásának. Az 1956-os nyilatkozat világosan jelezte a lehetséges és tolerálható változások korlátait is: reformok kizárólag a szocializmus, azaz a szovjet típusú bolsevik rendszer, illetve a szövetségi viszonyok, vagyis a szovjet birodalom keretein belül képzelhetők el. A magyar forradalom leverése ezért nem tekinthető a szovjet kormánynyilatkozat szellemével ellentétes lépésnek – ahogyan annak idején azt sokan értelmezték –, a szovjetek november 4-én éppen annak megfelelően cselekedtek, hiszen Magyarországon akkor már valóban nem lehetett kommunista rendszerről beszélni.

A deklarációnak az a pontja, amely szerint a Szovjetunió megvizsgálja a szovjet csapatok kelet-közép-európai állomásoztatásának kérdését, feltehetően az októberi lengyelországi és magyarországi események hatására került a szövegbe. Ez az ígéret minden valószínűség szerint elsősorban a kedélyek lecsillapítását szolgálta, ám a későbbi évek eseményei azt mutatják, hogy végül ez az aktuális válsághelyzet által kényszerített tétel is a szovjet szövetségi politika meghatározó részévé vált. Az ugyanis, hogy 1956-ban a Nyugat a magyar forradalom teremtette válsághelyzetben *de facto* elismerte az 1945-ben létrejött európai status quót és a kelet-közép-európai szovjet érdekszférát, jelentősen megnövelte a Szovjetunió biztonságát, és egyúttal a szovjet csapatok külföldi állomásoztatásának jelentőségét is nagyban relativizálta. Ezért vált lehetővé, hogy 1958-ban Romániából kivonják a szovjet csapatokat; az ország geopolitikai helyzete garantálta, hogy a szovjet típusú rendszert nem fogják megváltoztatni, az ország a szovjet blokk szilárd tagja marad.³² Egyértelmű példa lett erre Csehszlová-

³⁰ Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. 129.

³¹ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*. 84.

³² A szovjetek ekkor Magyarországról is ki akarták vonni csapataikat egy nagyszabású nemzetközi bizalomépítő kampány keretében, Kádár azonban elutasította az ajánlatot. Lásd: Rainer M.

nia, ahol 1945 vége óta nem tartózkodtak szovjet csapatok, ezért az 1968-ban előállt politikai válságot a moszkvai vezetők csak az ország katonai megszállásával tudták megoldani, de ehhez nem volt szükségük semmilyen jogalapra azon kívül, hogy a szocialista rendszer megmentése volt a cél.

A közös beavatkozás hrucsovi doktrínája

A magyar forradalom jelentős katalizátor hatással volt a blokkon belüli multilaterális tendenciák felerősödésére is. Míg az 1953-as berlini felkelés, az 1956. júniusi poznani lázadás, vagy az októberi lengyel válság idején nem merült fel, hogy a térség többi országának bármilyen módon részt kellene vennie a rend helyreállításában és a válságot követő konszolidáció folyamatában, 1956 novembere után ez a kérdés is másképp merült fel. Először is, ma már tudjuk, hogy mind a román, mind pedig a csehszlovák vezetés felajánlotta a szovjeteknek a magyar forradalom leverésében való részvételét.³³ Jelenlegi ismereteink alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy amennyiben a szovjeteknek több idejük lett volna az intervenció előkészítésére, talán megfontolják a román és a csehszlovák ajánlatot, vagyis kihasználják a Varsói Szerződés közös erőinek fellépésében rejlő előnyöket. November 4. után viszont a „testvéri” országok, így Románia, Csehszlovákia, az NDK és Kína is jelentős gazdasági segítséget adtak a Kádár-kormánynak a november–decemberi sztrájkok idején a gazdasági konszolidáció mielőbbi végrehajtása érdekében. Cserébe azonban jogot formáltak arra, hogy a rendteremtés kérdésében konkrét tanácsokat adjanak a „tétovázó” magyar vezetésnek, és mindenekelőtt a kommunista rendszer ellen aktívan lázadók szigorú megbüntetését követelték.

A legjelentősebb fordulat azonban az volt, amikor 1957. január elején sor került az első kollektív „ítélőszék” megtartására, amelyre lehetséges helyszíneként Moszkva és Bukarest is felmerült, majd szovjet javaslatra végül Budapesten került sor. A szovjet, magyar, csehszlovák, bolgár és román részvétellel megtartott csonka szovjet blokk-csúcstalálkozó ötlete ráadásul magától Kádár Jánostól származott, de persze hamar kiderült, hogy valójában nem ilyen paripára vágyott.

A feszült kelet-európai helyzetben egy térségi találkozó szükségessége több hónapon keresztül érlelődött, de a kezdeményezők, a résztvevők köre és az egyeztetés témái is közben sokat változtak. Kádár már 1956. november 12-én kéréssel fordult az SZKP-hoz, és javasolta, hogy a kínai és a jugoszláv (!) párt részvételével kommunista csúcstalálkozót hívjanak össze a *nemzeti kérdés megvitatására*.³⁴ Az erről szóló egyeztetés potenciális esélyeit azonban nem csekély mértékben befolyásolhatta az, hogy a magyar kormány közben 1956. december folyamán egy nyilatkozat kiadására készült, melyben deklarálni akarta elképzeléseit az ország leendő poli-

János: Hruscsov Budapesten, 1958. április, *Budapesti Negyed*. 1994. 4. sz. 159–190; Békés Csaba – Kalmár Melinda: Hruscsov és Kádár. Az elhalasztott lehetőség: a szovjet csapatok kivonásának terve 1958-ban In: „Magyarország Európában, Európa a világban”. Kötet Gazdag Ferenc professzor 70. születésnapjára, Koller Boglárka – Majsai Viktor, szerk. Nemzeti Közszerkesztő Intézet, 2016.

³³ Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*, 94.

³⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, I. kötet. 1956. november 11.-1957. január 14.* (szerk. és jegyz.) Némethné Vágyi Karola, Sipos Levente, (bev.) Sipos Levente, Intera RT, 1993, 51, 69.

tikai és gazdasági működéséről. Az átmeneti helyzetre jellemzően a vezetés ekkor még a munkástanácsok képviselőinek részvételével szándékozott szakértői bizottságokat megbízni a kormányprogram gazdasági elemeinek és az irányítás módszereinek a kidolgozására.³⁵ A körvonalazódó koncepció a koalíciós időszak nemzeti-baloldali plebejus blokkpolitikájának elemeit látszott megidézni: elképzelhetőnek tartotta, hogy választási szövetségbe tömörült *névleges* pártok delegáltjai bekerüljenek az egyébként hangsúlyosan nemzeti összefogást hirdető kormányba is. Ez lehetett volna a korporációssá szelídített kvázi-szuverén magyar proletárdiktatúra.³⁶ Az előkészületek részeként az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. december 28-án olyan koncepciót tárgyalt, mely kilátásba helyezte a kommunista párton kívül más, nem kommunista pártok legális működésének lehetőségét is.³⁷ Ez az elképzelés leginkább a csehszlovák modellhez hasonlítható, ahol a társutas pártoknak nem lehet tagságuk, és szervezeteik sem működhetnek, viszont országos központot tarthatnak fenn és a választásokon egyfajta baloldali blokkban, a magyar esetben például a *Hazafias Nemzeti Frontban* együtt indulnak a vezető/domináns kommunista párttal (itt MSZMP-vel). A fennmaradt dokumentumok szerint a magyar vezetés két párt közreműködésével számolt: a Független Kisgazdapártéval és a Nemzeti Parasztpártéval.

A szimulált többpártiságnak ez a változata távol állt a valódi demokratizálástól, de rövidesen kiderült, hogy a szovjet vezetésnek ez még így is sok volt. Moszkva ezekben az elképzelésekben a csökönös ellenállás folytonosságát érezte, és nem látta biztosítva, hogy a Kádár-kormány eléggé elhatárolódik az előző két év egyre erősödő nemzeti-önigazgató reformkoncepcióitól. Attól tartott, hogy a frissen alakult MSZMP a társadalmi nyomásra többet akar majd kihozni a tervezett kvázi-többpártiságból a kívánatosnál, s ezt az országban jelen lévő nem kevés szovjet „tanácsadó” sem tudja majd megakadályozni.

Moszkvában már az is aggodalomra adhatott okot, hogy december közepén Kádár jelezte Andropov szovjet nagykövetnek: a párt tömegbázisának növelése érdekében a vezetés a kormány kibővítését tervezi, mégpedig pártonkívüli és más pártokhoz tartozó emberekkel.³⁸ Így talán nem egészen véletlen, hogy 1956 decemberének végén Kádár Jánosnak váratlan kihívással kellett szembenéznie: a román vezetés arról tájé-

³⁵ Tizenegy bizottság alakult 15-30 taggal és két koordináló – Ipari Szervezési és Közgazdasági – főbizottsággal. Az egyiket Péter György, a másikat Varga István és Antos István vezették. Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Budapest, Magvető Kiadó, 1983. 33–62.; Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988, 54–129.; Szamuely László: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986, 155–263.

³⁶ Az MSZMP IKB 1956. december 28-i ülésének jegyzőkönyve, Kádár János felszólalása. Némethné-Sipos (szerk.) *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, I. kötet*, 282–283.

³⁷ U.o. A budapesti csúcstalálkozó előkészítésére és lefolyására vonatkozó jelenleg ismert dokumentumokat, amelyek az MSZMP korabeli jegyzőkönyveinél többet árulnak el a tervezett többpárti koncepcióról közli: Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János M. Rainer, eds., *The 1956 Hungarian Revolution. A history in documents*. CEU Press, Budapest–New York, 2002, 485–495. A szovjet dokumentumokat Vjacseszlav Szereda, a csehszlovák feljegyzést Hajdú Tibor, a román iratot pedig Mihail Retegan bocsátotta a szerkesztők rendelkezésére.

³⁸ Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából*. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Budapest, Móra, 1993, 184-187.

koztatta, hogy Szántó Zoltán, a Romániában fogva tartott Nagy-csoport egyik tagja hamarosan visszatér Magyarországra.³⁹ Egészen eddig az időpontig Kádár egyre biztosabbnak érezhette pozícióját, hiszen az adott helyzetben elég valószínűtlennek tűnt, hogy a szovjetek két fő riválisa közül bármelyiket, akár Rákosit, akár Nagy Imrét állítanák a helyére. Szántó azonban nem csak hogy tapasztalt pártvezető volt (kommunista múltja egészen 1918-ig nyúlt vissza), de egyben moszkovita is, aki az 1930-as években a Kominternben dolgozott. Így a szovjetek számára lényeges megbízhatóbbnak tűnhetett, mint a „hazai” kommunista Kádár, akit negyvennégy éves korával a Kremlben amúgy is túl fiatalnak tekintettek, s aki még oroszul sem beszélt, ráadásul hosszú éveket töltött Rákosi börtönében, ami a káderlapon komoly fekete foltnak számított, attól függetlenül, hogy Moszkvában is jól tudták, hogy koholt vádak alapján ítélték el. S ami talán a legfontosabb problémaként jött számításba: 1956 november–decemberében Kádárt a szovjetek még látens titóistának tekintették. Szántó viszont a forradalom alatt nem sok elítélhetőt tett: tagja volt a harmadik Nagy Imre-kormánynak, és maga is bement a jugoszláv nagykövetségre.⁴⁰ A román vezetőség üzenete tehát komoly nyugtalansággal tölthette el Kádárt, nem tudván, hogy Szántó hazatérésének ötlete vajon valójában nem Moszkvából származik-e? Kádár ezért öszszekötő tisztjén keresztül december 28-án azzal a kéréssel fordult a szovjet vezetés felé, hogy Moszkva hívjon össze egy a magyar, szovjet és a román párt között tartandó találkozót, amelyen egyrészt tisztázni lehetne a felmerült kérdéseket, másrészt a Nagy csoport ügyének kezelése tekintetében közös stratégiát kellene kidolgozni.⁴¹ A pozitív szovjet válasz nem is késett sokáig, Kádár mégsem lehetett elégedett.

Hruscsov ugyanis szintén váratlanul, javaslatot tett egy rendkívüli sürgősséggel összehívott találkozóra, ám az ő elsősorú problémája korántsem a Szántó-ügy tisztázása volt. Sokkal inkább az, hogy a konszolidálással megbízott magyar pártvezetés programja kezdett világosan körvonalazódni, és az MSZMP IKB december 28-i ülésén döntés született arról, hogy 1957. január 6-án erről kormánynyilatkozatot adnak ki. Az SZKP Elnöksége december 29-én kapta meg a tervezetet, annak tartalma azonban nem nyerte el Moszkva tetszését, mivel az egyik bekezdés arra utalt, hogy az MSZMP a *pszeudo-többpártrendszer* egy sajátos változatát kívánja legalizálni.⁴² A Moszkvába

³⁹ Már ezen információ célba juttatásának módja is figyelemre méltó volt. Marosán György államminiszter, a Kádár-kormány erős embere, Erdélyben, rokonoknál töltötte a karácsonyi ünnepeket. Georghiu-Dej, a román párt főtitkára más vezetőkkel együtt (karácsonykor!) Bukarestből hirtelen odautazott, hogy személyesen közölje vele, Szántót nemsokára haza fogják küldeni. (A román párt vezetője azt is közölte, hogy Lukács Györgyöt és feleségét újköror vacsorára kívánja vendégül látni.) Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János M. Rainer, eds., *The 1956 Hungarian Revolution. A history in documents*, 485.

⁴⁰ Szántó ugyan államminiszteri posztot töltött be a november 3-án újjáalakult kabinetben, Moszkvában ezt önmagában nem tekintették kizáró oknak. November 1 és 4 között még Nagy Imre is szóba jött mint második számú vezető, amennyiben lemond, és hajlandó támogatni az új kormányt.

⁴¹ U. o. 485-486.

⁴² A tervezet ezen bekezdése, ha egyáltalán elkészült, eddig nem került elő, azt csupán Kádárnak az MSZMP IKB 1956. december 28-i ülésén elmondott beszédéből, illetve a korábban idézett töredékes csehszlovák és román dokumentumból ismerjük. Kádár erről a következőket mondta: „A szövegből egy fejezet, az utolsó hiányzik. Ezt nekem kellett volna tegnap megcsinálni, de nem jutottam hozzá. Mi lenne az utolsó fejezetben? A pártokról lenne szó, ahol megmondanánk, hogy olyan pártokkal, kívánunk együttműködni, amely pártok készek blokkban az MSZMP-vel dolgozni. Ez a dolog lényege. A blokk alatt értem azt, hogy választásokon és más alkalmakkor

jóváhagyásra megküldött tervezet szövegéből ugyan éppen ez a pont hiányzott, ám Kádár – jól érzékelvén, hogy itt nem jelentéktelen részletről van szó – összekötőjén keresztül megüzente Borisz Ponomarjovnak, az SZK KB Külföldi Kommunista Pártok osztálya vezetőjének a hiányzó passzus tartalmát.⁴³

Ez a szovjetekkel előzetesen nem egyeztetett lehetőség Moszkvát olyan mértékben aggasztotta, hogy az SZKP Elnöksége még aznap úgy döntött, a hatékony meggyőzés kedvéért Hruscsovot és Malenkovot sürgősen, január 1-én (!) Budapestre küldik a kérdés megvitatására.⁴⁴ Amikor az ülést követően Hruscsov felhívta Kádárt, hogy a látogatásról tájékoztassa, a magyar párt vezetője most már az előző napi háromoldalú javaslat helyett azt kérte, hogy a tanácskozáson képviseltesse magát a csehszlovák és bolgár párt is.

Kádár szándéka valószínűleg az volt, hogy kiszélesítse a tárgyalások tematikáját, például tárgyalják meg az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat gyakorlati következményeit is. Emellett az alkalmat arra is ki akarta használni, hogy a Nagy Imre csoport sorsával kapcsolatban a tábor vezetői közösen keressenek és találjanak megoldást, ami egyben a felelősség megosztása szempontjából is kedvező lehetőséget kínált számára. Az összejövetelben végül mégis csalódnia kellett, mondhatni elkalkulálta magát.

A találkozóra Budapesten 1957. január 1–4 között került sor a bolgár, csehszlovák, magyar, román és szovjet pártok vezetőinek részvételével.⁴⁵ Amint láttuk, a Kreml fő indítéka a találkozó összehívására az volt, hogy megvitassa a Kádár-kormány küszöbön álló programnyilatkozatát, melyben egy sajátos többpártrendszer fennmaradásának lehetősége is megjelent. Kádár maga is vegyes érzelmekkel viseltette ezzel a kulcsfontosságú javaslattal szemben, mely a magyar pártvezetésen belül komoly politikai üggyé vált. Az MSZMP IKB a december 28-i ülésen nem is tudott dönteni a kormánynyilatkozat ügyében, főleg, mert a testület tagjai csak néhány órával az ülés előtt kapták meg a szöveget, ezért úgy határoztak, hogy január 3-án újra összeülnek, és akkor véglegesítik a szöveget az időközben írásban beérkezett javaslatok alapján.⁴⁶ Ilyen ülésre azonban a sebtében megszervezett csúcstalálkozó miatt végül nem került sor, és „természetesen” maga a kormány sem tárgyalta meg saját nyilatkozatának tervezetét:⁴⁷ így a döntés felelőssége a nemzetközi kollektívára hárult.

együtt lép fel a párttal és nem külön. Szó lenne ebben a fejezetben a nemzeti összefogásról és hasonlókról – a terv szerint.” *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, I. kötet*, 282–283.

⁴³ Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János M. Rainer, eds., *The 1956 Hungarian Revolution. A history in documents*, 487.

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ Meglepő módon (vagy mégsem?) a találkozóról mindmáig sem a magyar, sem az orosz levéltárakban nem került elő jegyzőkönyv vagy feljegyzés. A kutatók rendelkezésére áll azonban egy csehszlovák memorandum valamint egy 1960-ban készült kivonatos feljegyzés, amely egy részletesebb korabeli román dokumentum alapján készült. Ezek a dokumentumok, bármilyen töredékesek is, mégis lehetővé teszik, hogy a csúcstalálkozón megvitatott kérdések többségét rekonstruálhassuk. Lásd még a 34. sz. jegyzetet.

⁴⁶ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, I. kötet*, 298.

⁴⁷ Baráth Magdolna, (szerk. és jegyz.) *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei: 1956. november 7–1958. január 25.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2009. 146. A kormány 1956. december 28.-i ülésén ugyan határozatot hozott arról, hogy a testület „később meghatározandó időben rendkívüli ülést tart, amelyen a kormányprogramot tárgyalja meg”, erre végül nem került sor. A kormány következő ülését 1957. január 18-án tartották. U.o., 146–147.

A csúcstalálkozón a szovjetek és a többi párt vezetői ragaszkodtak ahhoz, hogy ez a kitétel kikerüljön a nyilatkozat szövegéből annak 1957. január 6-i nyilvánosságra hozatala előtt. Mindezek után nem meglepő, hogy a végleges nyilatkozat nem is említette a többpártrendszer ügyét.⁴⁸

A találkozóon megvitatott másik fontos kérdés, s egyben Kádár fő indítéka arra, hogy a találkozó összehívását kezdeményezze, a Nagy Imre csoport sorsa volt. Noha a rendelkezésre álló dokumentumok nem fedik fel részletesen az egyes résztvevők álláspontját, az nyilvánvalónak tűnik, hogy a találkozó kulcsfontosságú *közös döntést* eredményezett, mely megnyitotta az utat a bírósági eljárás megindítása, majd végül Nagy Imre és társai elítélése és kivégzése előtt. Vagyis ettől kezdve nem politikai ügyként, hanem büntetőügyként kezelték a kérdést.⁴⁹

A magyar belpolitikára nézve tehát mindenképpen jelentős fordulatot jelentett a találkozó. A budapesti csonka szovjet blokk-csúcstalálkozón a szovjet, csehszlovák, bolgár és román vezetők megvótzták többek között az MSZMP kvázi-többpártrendszerre irányuló terveit, és döntést hoztak a Nagy Imre-csoport elleni büntetőeljárás megindításának szükségességéről is. A magyar vezetés így akarata ellenére még katalizálta is a szovjet regionális integrációs törekvéseket azáltal, hogy számos figyelmeztetés dacára nem szakított eléggé radikálisan az 1953 utáni hazai reformelképzelésekkel, és ehhez még szövetségeseket is keresett a táborban. Mindez arra készítette a szovjet és a szövetséges vezetőket, hogy vele szemben közösen lépjenek fel, és hosszú távra megszabják az érvényes korrekciós határokat és az együttműködés új elveit. Kádár ebben a helyzetben alakította ki a forradalom utáni első néhány év magyar politikáját. A tanácskozás előtt az MSZMP tervezett nyilatkozata még elképzelhetőnek tartott egy sajátos, nemzeti szovjetrendszert és némi valódi társadalmi részvételt, az 1957. januári egyeztetés képviselői azonban olyan deklarációt fogadtattak el a magyar delegációval, amely igen szűkre szabta mozgásterét.⁵⁰ Az 1957. január 1–4. között megtartott ötoldallú egyeztetésen Kádár nem talált pártfogókra, sőt, tárgyalópartnerei szóba hoztak minden gyanúra okot adó kérdést: a pártok tervbe vett engedélyezését, a munkástanácsok szakmai szerveződését, a kultúra helytelenül értelmezett nemzeties felfogását, az egyetemi autonómiát, még a magyar IKB által már elvetett parasztszövetség tervét is.⁵¹ A rendkívül töredékes források arra utalnak, hogy a blokk országainak jelen lévő vezetői a szovjetrendszer sajátos arculatát formáló magyar elképzeléseket még szelídített változatukban is túl soknak és egyben veszélyesnek tartották.

A másik oldalról, a kvázi-szövetségi viszonyokat illetően a találkozó jelentőségét kiemeli, hogy a szovjet blokk történetében ez volt az első alkalom, amikor a Varsói Szerződés tagjai *közösen* és közvetlenül avatkoztak be az egyik tagállam belügyeibe, megalapozva ezzel azt a politikát, amelyet később a világ Brezsnyev-doktrínaként emlegetett. A többoldalúság egyik elemeként született meg tehát 1957-ben az a *hrusovói doktrína*,⁵² amely katonai, illetve rendfenntartói értelemben is megtámogatta a

⁴⁸ *Népszabadság*, 1957. január 7.

⁴⁹ A Nagy Imre ügyről lásd: Litván György: A Nagy Imre-per politika háttérre, *Világosság*, 1992. (33. évf.) 10. sz. 743-757.; Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz*. II. köt. Budapest, 1956-os Intézet, 1999.

⁵⁰ A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról. *Népszabadság*, 1957. január 6.

⁵¹ Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János M. Rainer, eds., *The 1956 Hungarian Revolution. A history in documents*, 491.

⁵² Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*. 179.

közös irányítói intézményeket: deklarálta, hogy a blokk országai közösen lépnek fel, ha valahol a rendszer lényegi elemei és stabilitása veszélybe kerülnek. Intézményesen ezt már a Varsó Szerződés létrejötte korábban is megalapozta, teoretikusan pedig megerősítette az 1956. október 30-ai szovjet kormánynyilatkozat, az 1957. januári budapesti tanácskozáson viszont el is fogadtatta a „közös cselekvés” elvét a táborral. A hatalomfenntartás felelősségét ilyenformán megosztotta a szupermakroszinten is,⁵³ azaz a központ és az alárendelt részek között. Ebben az értelemben a találkozó megelőlegezte azt a multilaterális válságmenedzselési folyamatot, amelynek végén a VSZ négy tagállama katonai intervencióval vetett véget az 1968-as Prágai Tavasznak.

1968-ban a közvetlen közös beavatkozást a szovjet vezetés nem késlekedett alkalmazni, így ezt a gyakorlatot a prágai bevonulást követően végül Brezsnjev-doktrínának nevezték. Az elnevezés azonban végső soron csak egy fiktív cezúra, egy artikulációs pont, de nem valódi kezdete vagy végpontja ennek a térségi politikának.

Szintén figyelemre méltó fejlemény, hogy a találkozó után kiadott közös közlemény szerint a résztvevők eszmecserét folytattak az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozatban megfogalmazott, a szocialista országok közötti kapcsolatokra vonatkozó alapelvekről, és azokat úgy értékelték, hogy teljesen megfelelnek az egyes érintett országok érdekeinek.⁵⁴ Sajnálatos, hogy erről a kulcsfontosságú tárgyalásról jelenleg mindössze ennyit tudhatunk, az viszont jelentős eredménynek tekinthető, hogy a magyar vezetés végül rá tudta venni a szovjeteket a kommunista „Aranybulla” megerősítésére. Az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatot ugyanis a forradalom leverése után keleten és nyugaton egyaránt a legtöbben olyan *ideiglenes engedménynek* tekintették, amelyet Moszkva csak a lengyel és a magyar válság kényszerítő hatására, a kedélyek lecsillapítása érdekében vállalt. Ezért a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát új alapokra helyező deklaráció alapelveinek nyilvános megerősítése alig három hónappal a magyar forradalom leverését követően, ráadásul a szovjet blokknak a válságot követő első csúcstalálkozóján – az egész szövetségi rendszer jövője szempontjából jelentős fejlemény volt. Még fontosabb azonban, hogy a két dokumentum között komoly különbségek voltak. Míg a szovjet kormánynyilatkozatban a *pancsa szila* formális átvételéből fakadó *valamennyi* magasztos alapelv együtt szerepelt (teljes egyenjogúság, területi integritás tiszteletben tartása, állami függetlenség és szuverenitás, egymás belügyeibe való be nem avatkozás), a budapesti csúcstalálkozó után kiadott közös közlemény csak az alábbiakat tartalmazta: a népek érdekeinek és egyenlő jogainak tiszteletben tartása, a be nem avatkozás és a proletár internacionalizmus lenini elvei. A kommüniké mindemellett azt hangsúlyozta, hogy az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat alapelveinek alkalmazása elsősorban a szocialista tábor egységének erősödését fogja eredményezni. Vagyis, ha az október 30-i deklaráció a poszt-sztálinista szövetségi rendszer „alkotmánya” volt, az 1957. januári közös közleményt ebben a tekintetben sokkal inkább hasonlíthatjuk egy törvény végrehajtási utasításához, amely pontosan kijelöli a magasztos elvek érvényesülésének pragmatikusan megállapított korlátait.

Szintén fontos szempont azonban, hogy az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat ugyan később nem volt gyakran alkalmazott hivatkozási alap a szovjet-kelet-európai kapcsolatok alakítása terén, azt formálisan sohasem vonták vissza, így valójában egészen 1991-ig érvényben volt.

⁵³ Az integrációs szintekről: U. o. 224, 326, 345.

⁵⁴ *Népszabadság*, 1957. január 7.